

Elio Vittorini: van revolutionair fascisme naar libertair communisme, en daar voorbij

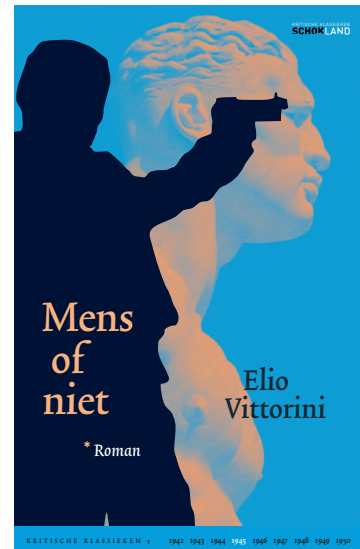
Nawoord van Anthonie Kee bij *Mens of niet*, 3e druk, Uitgeverij Schokland, 2013

In de zomer van 1943 lijkt er, na eenentwintig jaar, een einde te komen aan het bewind van Benito Mussolini over Italië. Op 10 juli landen de Engelsen en Amerikanen op Sicilië. Vervolgens, 25 juli, spreekt de Grote Raad van de fascistische partij zich uit tegen Il Duce. De volgende dag, na een audiëntie bij de koning, wordt hij door de politie gearresteerd en gevangengezet. De koning verzoekt maarschalk Badoglio een regering te vormen en te gaan onderhandelen met de geallieerden. Om communistische opstanden voor te zijn, laat Badoglio op zijn eerste regeringsdag, 26 juli, door het hele land communistische activisten arresteren. Een van de arrestanten in het zojuist door de geallieerden gebombardeerde Milaan is de schrijver, uitgever en journalist Elio Vittorini. Vier weken zit hij vast. Op 21 augustus komt hij op borgtocht vrij. Niet lang daarna gaat hij ondergronds.

Op 9 september landen de geallieerden in Salerno, vlak onder Napels, waarop de Duitse legers vanuit het noorden optrekken naar Rome en de koning en Badoglio de wijk nemen naar Brindisi, in het uiterste zuiden. Op 12 september wordt Mussolini door Duitse parachutisten bevrijd uit zijn gevangenis op de Gran Sasso. Min of meer gedwongen door Hitler neemt hij de leiding van de partij weer op zich en vestigt hij zich in de buurt van Salò, aan het Gardameer. Op 13 oktober verklaart de regering Badoglio eindelijk dat Italië in oorlog is met Duitsland.

Terwijl de geallieerden langzaam maar zeker vanuit het zuiden oprukken, wordt het noorden door Duitse troepen bezet. En daar, in Noord-Italië, wordt de fascistische partij hersteld en wordt, onder leiding van Mussolini, een nieuwe staat in het leven geroepen: de RSI, de Repubblica Sociale Italiana (Italiaanse Sociale Republiek). In werkelijkheid is deze 'Republiek van Salò' een vazalstaat van Duitsland. Feitelijk heerst er een burgeroorlog: communistische partizanen strijden tegen fascistische militieën. De ondergedoken Vittorini werkt als uitgever van de Milanese editie van de clandestiene communistische krant *L'Unità*.

In de loop van 1944 worden de partizanen steeds talrijker en sterker. Op 7 december verplichten zij zich

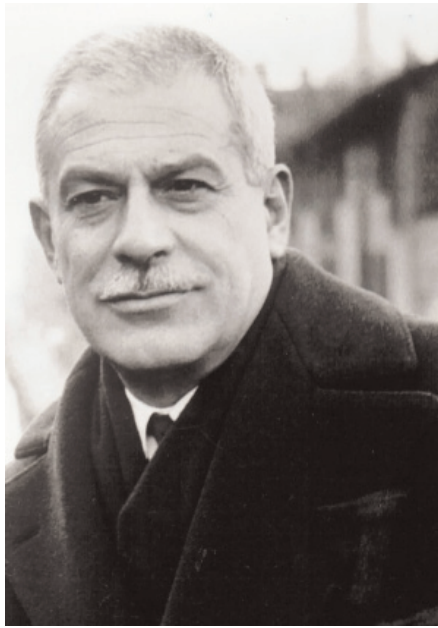

ertoe hun acties te coördineren met die van de geallieerden. In de wintermaanden ziet men af van grote operaties. De stad Milaan zucht onder een fascistische terreur. Op zijn onderduikadres (de nazipolitie heeft hem geïdentificeerd als een van de leiders van de Milanese communistische partij) werkt Vittorini aan een nieuwe roman: *Uomini e no*.

In het voorjaar van 1945 laait de strijd weer op. In maart breken stakingen uit in Milaan en Turijn. Op 18 april zijn er opnieuw stakingen in Turijn. Op 24 april breekt in Genua opstand uit, de volgende dag gebeurt in Milaan hetzelfde. Op 27 april probeert Mussolini weg te komen naar Zwitserland, maar vlak voor de grens wordt hij door partizanen aangehouden. De dag daarop wordt hij gefusilleerd. Op 29 april capituleren de Duitse legers in Italië.

In juni 1945 ligt *Uomini e no* in de boekhandel.

Elio Vittorini werd in 1908 geboren te Syracuse, op Sicilië. In de loop der tijd is er een soort mythe ontstaan die wil dat hij afkomstig was uit een straatarm en zo goed als analfabeet milieu. In werkelijkheid behoorde zijn familie tot de stedelijke kleine burgerstand: caféhouders, kappers, vrachtschippers. Grootvader was vrijdenker en republikein. Vader werkte bij de spoorwegen, maar had ook een lesbevoegdheid, speelde niet alleen toneel maar schreef het zelfs, en

bezat een uitgebreide bibliotheek. Overigens was hij socialist en vrijmetselaar. Elio daarentegen, jong en modern als hij was, werd fascist. Voor de jonge generatie in de jaren twintig was het fascisme een revolutionaire, anti-burgerlijke beweging, die opkwam voor boeren en arbeiders en die trouw bleef aan de beginselen van het eerste Fascistische Manifest van 1919. Elio Vittorini's turbulente persoonlijkheid brengt hem in conflict met zijn vader en met zijn school. Zijn vader heeft hem gedwongen een technische opleiding te gaan volgen, terwijl zijn hart bij de literatuur ligt. Samen met zijn buurmeisje Rosa, een zuster van de dichter Salvatore Quasimodo, loopt hij in 1927 weg van huis en vestigt zich in Gorizia, in het uiterste noordoosten van het land, waar hij een baan vindt als boekhouder bij een bouwbedrijf. Elio en Rosa krijgen twee zoontjes.

De jonge Vittorini mag dan wel fascist zijn, hij heeft een 'open mind' en is in sociaal en literair opzicht hevig geïnteresseerd in alles wat nieuw is. Reeds vanuit Syracuse had hij contact opgenomen met de man die zijn eerste grote voorbeeld als schrijver en journalist was: de flamboyante, sardonische en grillige Curzio Malaparte, die het bestond om zowel voor als tegen het regime te schrijven. De eerste artikelen van Vittorini's hand verschijnen in Malaparte's tijdschrift *La Conquista dello stato*.

Eind 1929 besluit Vittorini om van journalistiek en literatuur zijn beroep te maken. Gorizia echter ligt even ver verwijderd van de Italiaanse literaire centra als Syracuse. Dus verhuist hij naar Florence, waar hij via Malaparte een baantje krijgt als corrector bij een

krant, maar ook cultureel medewerker kan worden van *Il Bargello*, het blad van de plaatselijke afdeling van de fascistische partij, geleid door Alessandro Pavolini, de latere minister van Volkscultuur (en als zodanig de evenknie van Joseph Goebbels). Hij werkt soms ook als ghostwriter voor Malaparte, publiceert in het belangrijke literaire tijdschrift *Solaria* (met onder anderen de prozaïst Carlo Emilio Gadda en de dichter Eugenio Montale) en begint te vertalen uit het Engels: werk van D.H. Lawrence bijvoorbeeld. In zijn eigen prozawerk probeert hij modernisten als Marcel Proust en Italo Svevo na te volgen. Hieruit blijkt wel hoezeer hij openstaat voor alles wat vernieuwend en dynamisch is.

Nog in 1935 is Vittorini zonder meer een fascist, die zelfs overweegt zich aan te melden als vrijwilliger in de oorlog met Ethiopië. De bezetting van dat land leek, in zijn ogen, een unieke kans te bieden om een collectieve, antikapitalistische maatschappij te stichten, gebaseerd op de beginselen van het corporatisme. Maar als in 1936 de Spaanse Burgeroorlog uitbreekt staat hij onmiddellijk aan de kant van de Republikeinen, die zich teweer stellen tegen de aristocratische, katholieke, reactionaire krachten van Franco en de zijnen. Een prorepublikeins artikel van Vittorini wordt door *Il Bargello* geweigerd. Na opstandige uitlatingen in café Giubbe Rosse, de vaste ontmoetingsplaats van de Florentijnse intellectuelen in die tijd, wordt Vittorini op het bureau van politie ontboden, waar hij zich moet verantwoorden. Er komt een einde aan zijn lidmaatschap van de fascistische partij, al is het nog steeds niet duidelijk of hij er zelf uit is gestapt of dat hij ertoe werd gedwongen. Wel is duidelijk dat hij nu beseft dat zijn idee van een antiburgerlijk, revolutionair fascisme niet strookt met de realiteit waarmee hij zich ziet geconfronteerd. Inmiddels is hij begonnen aan zijn roman *Conversazione in Sicilia*.

Ook als vertaler heeft hij intussen niet stilgezeten. Evenals Cesare Pavese is Elio Vittorini voor Italië van belang als ontdekker en promotor van de Amerikaanse literatuur. Hij is vooral geïnteresseerd in de narratieve technieken van contemporaine auteurs. Voor belangrijke uitgevers als Mondadori en Bompiani vertaalt hij tussen 1933 en 1941 vijftien romans, zeven bundels korte verhalen en een reisboek uit het Engels en Amerikaans: William Faulkner, John Steinbeck, Erskine Caldwell, William Saroyan... Hij is vooral gefascineerd door het virtueuze gebruik van directe

spreektaal die tegelijkertijd bepalend is voor de naratieve structuur van het werk, een techniek waarvan Ernest Hemingway de onbetwiste meester is.

Amerika wordt voor Vittorini een mythische wereld, waar de westerse cultuur zich kan hervinden, vrij van de beperkingen en vooroordelen van het oude Europa. In 1942 verschijnt Vittorini's bloemlezing *Americana*, in een officiële, door de censuur goedgekeurde uitgave met een vrij negatief voorwoord van de dichter Emilio Cecchi, terwijl een versie voorzien van Vittorini's enthousiaste (maar geweigerde) inleiding clandestien wordt verspreid.

Sinds het midden van de jaren dertig beïnvloedt de Amerikaanse literatuur in hoge mate ook Vittorini's eigen werk. Dit wordt vooral zichtbaar in zijn *Conversazione in Sicilia*, maar evenzeer in *Uomini e no*. *Conversazione in Sicilia* geeft uitdrukking aan gevoelens van wanhoop over de Spaanse burgeroorlog (het werk wordt ook wel Vittorini's 'Guernica-roman' genoemd) en de maatschappelijke toestand in het algemeen. Het verschijnt in 1937-38 in afleveringen en wordt in 1941 door de censuur verboden. Er bestaan twee Nederlandse vertalingen van: een uit 1959 door Nico Rost, onder de titel *Bij mijn moeder op Sicilië*, en een uit 1990, door Eric E. Moormann: *Gesprek op Sicilië*.

Direct na de bevrijding — de capitulatie eind april van het Duitse leger in Italië — komt *Uomini e no* uit. Het is het verhaal van het Milanese verzet tegen de Duitsers en hun Italiaanse handlangers. We volgen N-2, de leider van een verzetsgroep, bij het beramen en uitvoeren van aanslagen, bij de verwoede discussies met de kameraden uit zijn groep, en op zijn zwerftochten door de stad, opgejaagd door de militia van Zwarte Hond, die met een gruwelijk sadisme de politieke gevangenen tot op het bot vernedert.

In de nieuwe, door de Amerikanen beïnvloede stijl van Vittorini valt onmiddellijk het poëtische taalgebruik op, de veelvuldige herhaling van woorden en zelfs van hele zinnen. Lange passages bestaan uitsluitend uit conversaties (invloed van Hemingway), polyfonieën van stemmen vormen een soort koor (Faulkner), en van Saroyan kan Vittorini de versmelting van realistische details en existentiële filosofie hebben overgenomen, alsmede een zekere Bijbelse toon. Van dit laatste, de zogenaamde 'linguaggio profetico', vindt men een goed voorbeeld in wat misschien de kern van *Uomini e no* vormt, hoofdstuk CIV. Vittorini gebruikt religieus aandoende taal niet omdat hij zelf re-

ligieus zou zijn, maar omdat het hier een model van poëtisch taalgebruik betreft waarmee lezers uit alle maatschappelijke lagen (althans in die tijd!) vertrouwd zijn en dat dus snel wordt aangenomen, ook en vooral waar het om filosofische thema's gaat die een zeker pathos behoeven. Zo ook gebruikt hij elementen uit de wereld van de sprookjes, en uit die van de opera.

Het verhaal dat in *Uomini e no* wordt verteld heeft een universele reikwijdte: de strijd van de partizanen tegen de fascistten in de jaren '44-'45 vormt slechts een episode in de nimmer eindigende 'Bijbelse' worsteling tussen goed en kwaad. De stad Milaan wordt afgeschilderd als een woestijn. De strijd en de terreur in deze woestijn worden levendig weergegeven, maar zonder dat de strijders werkelijk worden verheerlijkt of gedemoniseerd. Hoort het kwaad misschien bij de mens? 'Wij willen weten of het bij de mens hoort, of de dingen die zij doen, en die wij niet zouden doen, bij de mens horen?' (CVI) En: 'Ik zou het fascisme wel eens los van de mens willen zien. Wat zou dat dan zijn? Wat zou het doen?' (CVII) Je zou achter de Nederlandse titel *Mens of niet* een vraagteken kunnen denken. Het antwoord op die vraag zou dan luiden: dat hangt er maar vanaf, nu eens wel, dan weer niet. De onmenselijkheid zelf hoort bij de mens. De mogelijkheid kwaad te doen is inherent aan het menszijn. Daarmee stijgt het verhaal ver uit boven het anecdotische: hoe concreet de gebeurtenissen ook worden beschreven, steeds rijst de vraag naar de zin van het leven en het menszijn tussen de regels op en worden er morele vragen aan de orde gesteld. *Uomini e no* wordt daarmee niet alleen een roman over het verzet, maar de roman van het verzet.

Toen *Uomini e no* in juni 1945 uitkwam, had het, als eerste fictioneel verslag van de partizanenstrijd tegen de fascistten, onmiddellijk succes. In oktober van hetzelfde jaar verscheen een tweede druk. Het publiek liet zich kennelijk niet afschrikken door de ongebruikelijke opzet van het werk: het eigenlijke verhaal wordt voortdurend onderbroken door cursief gezette hoofdstukken waarin de vertelstem commentaar levert op de handeling en zich af en toe rechtstreeks richt tot de hoofdpersoon, de partizaan N-2. De literaire kritiek wist er minder goed raad mee. Vittorini's eigen *L'Unità*, de officiële krant van de PCI (Partita Comunista Italiana) is tamelijk negatief, maar

een maand later heet het in datzelfde blad, waarschijnlijk onder druk van partijleider Palmiro Togliatti: 'Siamo fieri di lui' (We zijn trots op hem). Toch heeft Vittorini zelf kennelijk ook zo zijn twijfels, want in volgende edities brengt hij tal van wijzigingen aan (wat hij overigens bij bijna al zijn boeken deed). Zo laat hij in de editie van 1949 het korte nawoord weg waarin hij erop wijst dat N-2 zijn wanhoop inzet voor zijn overtuiging. Kan zo iemand communist genoemd worden? 'Mijn lidmaatschap van de PCI geeft aan wat ik wil zijn, terwijl mijn boek uitsluitend kan aangeven wat ik in werkelijkheid ben.' Alle eventuele verdiensten, laat Vittorini weten, komen voort uit zijn communisme. Al het overige is te wijten aan zijn menselijke zwakheden.

Dit korte nawoord wordt in geen enkele latere editie heropgenomen. Van de zesentwintig cursief gezette hoofdstukken die hij, vermoedelijk om aan de kritiek van zijn partijgenoten tegemoet te komen, in de editie van 1949 eveneens weglaat, worden er in de edities van 1960 en 1962 drie heropgenomen, terwijl ze in de definitieve editie van 1965 allemaal, op zeven na, weer terug zijn. (Dit verklaart het grote verschil tussen de Nederlandse editie van 1964 en die van 1995!) De roman heeft dus een dubbele structuur: enerzijds het relaas van de heroïsche partizanenstrijd, anderzijds de angsten en twijfels die deze strijd bij de hoofdpersoon oproept. Dit is geheel autobiografisch. Vittorini vocht liever met de pen dan met het pistool. Dit is het dilemma van de intellectueel, waarvoor bij communistische hardliners weinig begrip bestaat. Verder bevat de roman een liefdesgeschiedenis, die tussen N-2 en Berta. Ook deze geschiedenis is autobiografisch. Al sinds midden jaren dertig had Vittorini een verhouding met Ginetta Varisco, de vrouw van zijn vriend en collega Giansiro Ferrata, die pas na de oorlog instemde met een scheiding, zodat de twee gelieven hun verhouding konden legaliseren. (Overigens heeft deze zelfde Ferrata de roman *Uomini e no*, na Vittorini's dood, van een mooie inleiding voorzien.)

De eerste vertaling van *Uomini e no* in het Nederlands, van de hand van Anthony Mondt, verscheen in 1964 onder de titel *Milaan '44* en werd in 1995 gevolgd door een nieuwe vertaling: de onderhavige, onder de titel *Mens of niet*. In deze uitgave waren ook de cursieve delen weer opgenomen, die in de editie van 1964 ontbraken.

De literaire kritiek was unaniem lovend: 'Mens of niet is niet alleen filosofisch, maar ook stilistisch een boek van klasse. Vittorini's proza, dat meer lyrisch dan realistisch is, wordt opvallend sterk gekarakteriseerd door de figuur van de herhaling,' schreef Frans van Dooren op 19 mei 1995 in *NRC Handelsblad*. Op 23 juni van datzelfde jaar vond Edwin Krijgsman in de *Volkskrant* *Mens of niet* 'niet alleen menselijk gezien een prestatie van groot formaat, maar vooral een prachtig geschreven roman, die de lezer op de cadans van zijn eenvoudige zinnen meevoert door de verwoeste straten van Milaan en, in de cursief gedrukte tussenhoeftukken, naar de jeugd van de hoofdpersoon.' Weer een maand later, in *Vrij Nederland* van 8 juli, constateert Peter Drehmanns 'dat *Mens of niet* over (het) verzet gaat is voor de uitgever wellicht de (banale) reden geweest om dit boek in vertaling te laten verschijnen, in een jaar waarin het blijkbaar dure plicht is om de lezer te bombarderen met verzets- en oorlogsliteratuur.' Maar, vervolgt Drehmanns, 'dat hoeft niemand zich aan te trekken. Na de kennismaking met Vittorini's meest geslaagde roman *Gesprek op Sicilië* kunnen we ons nu opnieuw verwonderen over het vitale, bokkige proza en de frivole zwaarmoedigheid van een schrijver die voortdurend hartstochtelijk op zoek was naar "een nieuwe reactie (...), een nieuwe wending van woorden die, op de een of andere manier de stroom van ons bewustzijn wijzigt", naar "een manier (...) die het (...) mogelijk moet maken waarachtigheid te brengen in alles wat men doet".' Ondanks alle mooie recensies viel deze uitgave een beetje weg in de overvloed aan herdenkingsliteratuur over oorlog en verzet, een halve eeuw na de bevrijding in 1945.

Na de oorlog bekleedt Vittorini, naast het hoofdredacteurschap van *L'Unità*, tevens dat van een nieuw blad voor kunst en maatschappij, waarin linkse politiek en vooruitstrevende cultuur samen moeten gaan: *Il Politecnico* (bij uitgeverij Einaudi, samen met, onder anderen, de jonge Italo Calvino). In de zomer van 1946 echter gaan er binnen de PCI al kritische stemmen op tegen het nieuwe blad: het zou zich te weinig richten op de arbeidende massa's! Er zou te veel aandacht worden besteed aan de Amerikaanse cultuur! In plaats van Hemingway's *For whom the bell tolls* als feuilleton te publiceren, zou het beter met werk van Maksim Gorki kunnen komen! Vittorini antwoordt hierop dat hij culturele autonomie wenst. De politiek mag de cultuur niet de wet voorschrijven: een twistpunt van alle tijden en binnen de meest uiteenlopende systemen! Togliatti schaart zich achter de kritiek op *Il Politecnico* en in 1947 komt er een eind aan het blad. In 1948 verlaat Vittorini de PCI.

Als uitgever en als stimulator van andermans talenten blijft Vittorini een van de belangrijkste figuren in het Italiaanse culturele leven van de jaren vijftig en zestig. Hij onderhoudt contacten met tal van Franse (Camus, Sartre, Duras) en Amerikaanse collega's. Zijn *Conversazione in Sicilia* verschijnt in Amerika met een enthousiast voorwoord van Hemingway. Ook blijft hij zelf romans schrijven. Het valt echter op dat van de achttien romans waaraan hij gedurende zijn veertigjarige schrijverschap werkte, er slechts zeven voltooid zijn. Het lijkt erop^{*)} dat hij voor zijn werk een visie, of beter gezegd: een visioen nodig had. Eerst was dat het revolutionair fascisme. Vervolgens een vorm van libertair communisme. Als schrijver was hij eigenlijk een utopist, voor wie de dingen van alledag het materiaal vormden waaruit een universeel beeld van de mensheid kon worden samengesteld en waaruit een hypothese kon worden opgesteld hoe de mensheid zich zou kunnen ontwikkelen. Bij gebrek aan een helder visioen nam kennelijk ook zijn creatieve vermogen af.

In 1966 overlijdt Elio Vittorini aan een tumor. Zijn rol binnen het Italiaanse culturele leven wordt overgenomen door zijn jongere collega en goede vriend Italo Calvino.

^{*)} Volgens Guido Bonsaver in zijn studie *Elio Vittorini, the writer and the written* (Leeds, 2000), een knappe synthese van alle Vittorini-onderzoek tot

dan toe, waaraan ik voor dit nawoord op verschillende punten schatplichtig ben. Zie ook, van dezelfde auteur: *Censorship and literature in fascist Italy* (Toronto, 2007).